

فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی
دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار
سال دوازدهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۷
صص ۱۰۶-۸۹

شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی

مریم تمدنی جهرمی^۱، رشید ذوالفقاری زعفرانی^۲، مهدی کلانتری^۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی انجام شد. این مطالعه توصیفی - پیمایشی و روش اجرای آن ترکیبی (کمی و کیفی) بود. جامعه پژوهش خبرگان دانشگاهی، مدیران و معلمان آموزش و پرورش شهر تهران در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ بودند. نمونه در بخش کیفی ۲۰ نفر از متخصصان و در بخش کمی ۴۰۰ نفر از معلمان و مدیران بودند که با روش هدفمند انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده مصاحبه نیمه ساختاریافته و پرسشنامه بود که روایی آن با نظر متخصصان تأیید و پایایی آن با روش آلفای کرونباخ ۰/۸۳ و با روش بازآزمایی ۰/۷۷ محاسبه شد. داده‌ها با روش تحلیل محتوا و تحلیل عاملی اکتشافی تحلیل شدند. نتایج نشان داد که دو عامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی شامل عوامل درونی و بیرونی هستند. عامل درونی دارای مولفه‌های مدیریت توانمند و آگاه، فضا و امکانات، معلم و برنامه درسی و عامل بیرونی دارای مولفه‌های حاکمیت اسلامی، خانواده، رسانه و نهادهای غیردولتی است.

کلید واژه‌ها: آموزش و پرورش، معنوی، مدارس ابتدایی.

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۷/۱۱ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۲۵

۱- دانشجوی دکتری، گروه مدیریت آموزشی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران
maryam.tamaddoni@piaou.ac.ir

۲- استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران (نویسنده مسئول)
Rashid_zolfaghari@yahoo.com

۳- استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. kalantari@riau.ac.ir

مقدمه

آموزش و پرورش مهمترین نهاد تعلیم و تربیتی رسمی و متولی فرایند آموزش و پرورش در همه زمینه‌ها، قوام‌بخش فرهنگ عمومی و تعالی‌بخش جامعه اسلامی بر اساس معیارهای اسلامی با مشارکت خانواده، نهادها و سازمان‌های دولتی و غیردولتی است. این نهاد مأموریت دارد با تاکید بر شایستگی‌های پایه، زمینه دستیابی دانش‌آموزان را به مراتبی از حیات طیبه در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی و جهانی به صورت نظام‌مند، همگانی، عادلانه و الزامی در ساختاری کارآمد و اثربخش برساند. انجام این مهم نقش زیرساختی در نظام تعلیم و تربیت رسمی خواهد داشت (عباسی و رشیدی، ۱۳۹۱). پس از فروکش کردن طغیان مادی‌گرایی که تمام مظاهر معنوی انسان‌ها را در معرض خطر قرار داد، اکنون زمزمه بازگشت معنویت به عرصه‌های زندگی اجتماعی و فرهنگی آغاز شده است. معنویت به همان سرعتی که در طول چند قرن اخیر از اذهان روشنفکران و اندیشمندان غربی رخت بریست، به همان سرعت نیز در حال بازگشت است. ضرورت گرایش به معنویت به‌عنوان گرایشی نو در عرصه‌های فرهنگی و تربیتی تمام کشورها بیش از عرصه‌های دیگر به چشم می‌خورد و در این میان نیاز آموزش و پرورش معنویت با سایر تحولاتی که در دنیا رخ می‌دهد، اهمیت به‌سزایی دارد (وو، تسنگ و لیاو^۱، ۲۰۱۶). در دنیای امروز سازمان‌ها در وضعیت پیچیده‌ای قرار دارند و مساله تغییر و تحولات محیطی بخشی از مسائل روز آنها است. در چنین وضعیتی سازمان‌ها برای بقای خود به ناچار به انعطاف‌پذیری در برابر محیط پیرامون و انطباق با تحولات هستند. یکی از مهمترین بخش‌های درون سازمانی، سرمایه انسانی است که می‌تواند عاملی کلیدی در موفقیت سازمان باشد (کان و گیسکی^۲، ۲۰۱۸). در سازمان آموزش و پرورش معلمان نیروی انسانی ماهر هستند که با توجه به تغییرات روزافزون محیط امروز می‌توانند با ارتقای شایستگی خود به بهبود ارزش‌های اخلاقی و معنویات در خود و دانش‌آموزان کمک کنند. آموزش و پرورش معنوی، آموزش به وسیله روح است، نه درباره روح. همچنین تولید معنویت با اجرا برنامه درسی معنوی صورت می‌گیرد (کرانجی، سامرز، فالکنر، مینتجز، ون‌ویجک و ترنر^۳، ۲۰۱۷).

^۱. Wu, Tseng & Liao

^۲. Cone & Giske

^۳. Cronje, Sommers, Faulkner, Meintjes, VanWijk & Turner

امروزه گرایش به معنویت به عنوان گرایشی نو در عرصه‌های آموزشی، تربیتی و فرهنگی بیش از عرصه‌های دیگر به چشم می‌خورد. زیرا حوزه تعلیم و تربیت بهترین موقعیت و فرصت را برای تبلور معنویت در انسان فراهم می‌کند و موضوع معنویت ذاتاً موضوعی تربیتی است. بررسی مفهوم معنویت از دیدگاه متخصصان آموزش و پرورش نشان می‌دهد که معنویت جوهر و اساس انسانیت و زمینه عالی آدمیت و زمینه‌ساز رشد و توسعه است (لیبستر^۱، ۲۰۱۸). معنویت در سازمان مفهوم نوظهوری است و افرادی که معنویت را در محیط کار تجربه می‌کنند نسبت به سازمان وفادارتر هستند و تعهد بیشتری نسبت به انجام وظایف خود دارند. معنویت را می‌توان با استفاده از واژه‌هایی چون اعتماد، عشق، خدمت، خرد، لذت، صلح، وحدت و انسجام معنا کرد (امیری و گورکانی، ۱۳۹۶). معنویت سازمانی چارچوبی از ارزش‌های سازمانی تبلور یافته در فرهنگ است که از طریق فرایندهای کاری موجب ارتقای تجربه تعالی و احساس ارتباط با دیگران به گونه‌ای که احساس کمال و رضایت را فراهم آورد، می‌شود (هولمز^۲، ۲۰۱۸).

یکی از مسائلی که رقابت‌پذیری را در سازمان‌ها بهبود می‌بخشد، معنویت است. امروزه معنویت مساله مهمی است که ضرورت توجه به آن به وسیله صاحب‌نظران و اندیشمندان دین هم مطرح شده است. بشریت امروز به سه چیز نیاز دارد که شامل تعبیری روحانی از جهان، آزادی روحانی فرد و اصول اساسی هستند و این سه چیز دارای تأثیر زیادی بر تکامل بشر می‌باشند (قاسم‌پور دهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۱). بدون تردید ایمان، امید و عشق با معنویت همراه هستند. ایمان به پروردگار یکتا که قادر متعال است و از رنگ گردن به ما نزدیک‌تر است یکی از ابعاد معنویت به شمار می‌رود. معنویت‌گرایان بر این باورند که خداوند در تمامی سختی‌ها و دشواری‌های زندگی در کنارشان است و در دشواری‌ها به آنها کمک می‌کند. این بدان معناست که انسان باور داشته باشد که خداوند هرگز در شرایط دشوار او را تنها نخواهد گذاشت (بوالهروی، دوس‌علی‌وند و میرزایی، ۱۳۹۲). ویژگی‌های مدارس که آموزش معنوی در آن جریان دارد شامل کسب فضایل اخلاقی از جمله ایمان، تقوا، تولی و تبری، عمل صالح، خودباوری، مجاهدت، ظلم‌ستیزی، علم، حکمت، عفت، شجاعت، عدالت، صداقت، ایثار و فداکاری همراه با توجه به سلامت جسمانی، نشاط و تقویت اراده، وطن‌دوستی و افتخار به ارزش‌های اصیل و

---

¹. Libster

². Holmes

ماندگار اسلامی-ایرانی، مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه، مشارکت اجتماعی داشتن روحیه جمعی و کسب شایستگی‌های عمومی و مهارتی است (فضل‌الله قمشی و ملکی توانا، ۱۳۹۴).

برای آموزش تعاریف متعددی ارائه شده است. برای مثال آموزش تجربه‌ای است مبتنی بر یادگیری تا تغییرات نسبتاً پایداری که در فرد ایجاد می‌شود. یادگیری به افراد در انجام کار و بهبود توانایی‌ها، تغییر مهارت‌ها، دانش، نگرش و رفتار اجتماعی کمک می‌کند (لاوسون، پتی، گرین، مسینا، استرامبرگ و همکاران^۱، ۲۰۱۷). همچنین آموزش مجموعه روش‌هایی است که به وسیله آن مهارت‌های لازم برای انجام دادن کارها را به افراد تازه وارد با توجه به نیازهای آنان ارائه می‌کند (برخارت و اشمیت^۲، ۲۰۱۲). عوامل بسیاری در نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی نقش دارند که برخی از آنها از بیرون از نظام آموزشی بر آن تأثیر می‌گذارند که در ادامه شرح داده می‌شوند. یکی از عوامل مؤثر بر آن حاکمیت اسلامی است. هدف از تشکیل حکومت منطبق با ملاک‌های دینی، هدایت مردم به سوی کمال و عدالت است و برای تحقق این هدف باید لوازم و عوامل زمینه‌ساز تحقق این هدف به تناسب شرایط زمانی و مکانی مورد توجه قرار گیرد. یکی از این لوازم حکومت هدایت‌گرانه، عادلانه و تربیت است که بیشترین نقش را در برپایی و تداوم چنین حکومتی دارد. بنابراین در برقراری جریان تربیت و سازوکارهای تحقق تربیت در جامعه اسلامی، حاکمیت یکی از ارکان است و باید در مدیریت این موضوع در سطح جامعه دخالت داشته باشد. عامل دیگر خانواده است و در اسلام طبق روایات، احادیث و نظرات صاحب‌نظران و فقها تربیت معنوی فرزندان بر والدین تکلیف است. بنابراین تربیت دینی تکلیفی است که بر همه خانواده وجود دارد. رشد و تعالی کودکان جامعه مبتنی بر ادای به‌موقع و درست این تکلیف است و گرنه آسیب‌های زیادی متوجه جامعه خواهد شد. اهمیت این تکلیف تا جایی است که دولت‌ها در هنگام ضعف و سستی و عدم حضور والدین برای ادای تکلیف به‌عنوان جانشین وارد عمل شده و مداخله می‌کنند. عامل دیگر رسانه است که امروز نقش و جایگاه آن در تمامی جوامع بسیار گسترده است. از آنجایی که استفاده دانش‌آموزان و مربیان از رسانه ملی همچنان بیشتر از فن‌آوری‌های جدید است، لذا نظام تربیت رسمی و عمومی در جهت بهره‌مندی از ظرفیت تربیتی رسانه می‌تواند و باید با سفارش دادن

^۱. Lawson, Pati, Green, Messina, Stromberg & et al

^۲. Burkhart & Schmidt

ساخت برنامه‌های تربیتی متنوع و مفید به رسانه ملی و یا با طراحی سایت‌های مناسب در جهت ارتقای سطوح تربیتی مخاطبان خود تلاش کند. نهادها و سازمان‌های غیردولتی عامل دیگری است که با توجه به پیچیدگی و گستردگی تربیت معنوی و همچنین جنبه اجتماعی حق بر تربیت رسمی نباید موجب سلطه دولت بر تربیت معنوی گردد. زیرا این انحصار می‌تواند موجبات انحراف جریان تربیت رسمی را فراهم آورد (حاجی بابایی، ۱۳۹۱). گروه دیگری از عوامل در درون نظام آموزشی قرار دارند و بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی تأثیر می‌گذارند که در ادامه شرح داده می‌شوند. یکی از عوامل مدیریت توانمند و آگاه است که مدیر از مهمترین عوامل درون مدرسه محسوب می‌شود و علاوه بر کارکرد اجرایی، کارکرد رهبری او در مدرسه نمایان‌تر است. در مدرسه مبتنی بر معنویات، مدیر مشتاق به مدرسه و معلم و دانش‌آموز است. عامل دیگر معلم است که یکی از ارکان مهم آموزش محسوب می‌شود. وظیفه معلم زمینه‌سازی برای تحقق نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی است و با عنایت به یافته‌های فلسفه و تربیت و با توجه به معنای تربیت می‌توان معلم را راهنمای خردمند و امینی دانست که وظیفه برنامه‌ریزی، آموزش، پشتیبانی، مشورت، بازخورد دادن و ترغیب دانش‌آموزان برای به چالش کشیدن موقعیت‌های کنونی جهت توسعه ظرفیت‌های وجودی را بر عهده دارد. عامل دیگر برنامه درسی و آموزشی است که به مجموعه فرصت‌های تربیتی نظام‌مند و طرح‌ریزی شده در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی تا سطح مدرسه و کلاس درس با طیف مخاطبان بسیار گسترده اطلاق می‌گردد که دانش‌آموزان برای کسب شایستگی‌های لازم جهت درک و اصلاح موقعیت در معرض آن قرار دارند تا با تکوین و تعالی پیوسته هویت خویش آماده تحقق مرتبه قابل قبولی از حیات طیبه در همه ابعاد شوند و شامل ابعاد چهارگانه طراحی، تدوین، اجرا و ارزشیابی می‌باشد. عامل دیگر خود دانش‌آموز است. دانش‌آموز هدف اصلی هر نظام آموزشی و حاصل تعلیم و تربیت مدرسه است. چون که هر آنچه در نظام تعلیم و تربیت جریان دارد، هدف آن هدایت و تربیت دانش‌آموز است، لذا از این نظر دانش‌آموز محور اصلی مدرسه محسوب می‌شود. معنا و مفهوم تربیت برای دانش‌آموزان به گونه‌ای است که در آن عقلانیت و آگاهی، آزادی، حصول به مفاهیم والای قرآنی، توجه به تدریجی و پیوسته بودن، تعاملی و دوسویه بودن، همه‌جانبه بودن، متعادل بودن، جامع و مانع بودن، توجه به مراتب حیات طیبه فطرت و طبیعت، تأکید بر معیارهای اسلامی، زندگی سالم و حیثیت اجتماعی، توجه به چالش‌های موجود

و پیش رو و توجه به ادبیات مرسوم برای دانش‌آموزان مورد تاکید قرار دارد. عامل دیگر تجهیزات و فضا است که عاملی فیزیکی اهمیت زیادی دارد و می‌تواند مدرسه را به محیطی امن، زیبا و با نشاط تبدیل کند. این عامل یکی از عوامل مؤثر بر مدرسه است که باید در آن همه زمینه‌های مربوط به فضاهای مختلف درون یک واحد آموزشی که مورد نیاز فعالیت‌های متعدد است مانند آموزش، مشاوره، آزمایش و کار عملی، امور اداری، امور پرورشی، نمازخانه، فعالیت‌های فوق برنامه و سایر امور مورد توجه قرار گیرد. علاوه بر آن کافی بودن تعداد این فضاها در مدرسه و رعایت استانداردهای لازم در طراحی هر یک از فضاها یکی دیگر از شاخصه‌های مربوط به این بخش است (حاجی بابایی، ۱۳۹۱).

پژوهش‌های اندکی در زمینه عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش انجام شده است. تاکنی، چاپل، هریس، پاولوویچ، اگل و همکاران^۱ (۲۰۱۷) ضمن پژوهشی بیان کردند که مدیریت نقش مهمی بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی دارد. عامل مؤثر دیگر در آموزش و پرورش معنوی، مدرسه است. مدرسه رکن اصلی نظام آموزشی و جلوه‌ای از تحقق مراتب حیات طیبه، کانون عرضه خدمات و فرصت‌های تعلیم و تربیتی، زمینه‌ساز درک و اصلاح موقعیت توسط دانش‌آموزان و تکوین و تعالی پیوسته هویت آنان می‌باشد. کیم، کیم-گودوین و کونینگ^۲ (۲۰۱۶) ضمن پژوهشی گزارش کردند که معنویت در خانواده نقش مهمی در آموزش معنوی کودکان و سلامت زوجین دارد. در پژوهشی دیگر کوری و مک کالم^۳ (۲۰۱۶) به تأثیر حاکمیت بر آموزش معنویت تاکید کردند و بیان کردند که ابعاد مختلف حاکمیت یعنی ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر نوع آموزش معنوی مؤثر هستند. فیدوروف^۴ (۲۰۱۵) ضمن پژوهشی به این نتیجه رسید که رسانه‌ها نقش مهمی در ایجاد افکار مذهبی و افکار ضد‌مذهبی دارند. رسانه‌ها یکی از ابزارهای مؤثر و مفید در شناسایی ارزش‌ها و هنجارهای جامعه است و یکی از نیازهای این قرن تعلیم و تربیتی است که فراگیران را برای رویارویی با چالش‌های مختلف و غیرقابل پیش‌بینی آماده سازد و در این میان باید افراد را به مطالعه عادت داد و خانواده‌ها با کمک به عزت نفس و محبت به فرزندان خود آنها را برای زندگی بهتر آماده

۱. Tackney, Chappell, Harris, Pavlovich, Egel & et al

۲. Kim, Kim-Godwin & Koenig

۳. Curry & McCallum

۴. Fedorov

کنند. ککرو و پرات^۱ (۲۰۱۱) ضمن پژوهشی گزارش کردند که معنویت ارتباط عمیقی با فضائل انسانی مانند مهربانی، بخشندگی و شفقت دارد و به لحاظ سلامت باعث کاهش اضطراب و احساس تنهایی و افزایش عزت نفس، توانایی ارتباط و شایستگی روانی می‌گردد. همچنین فضل‌الله قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۴) ضمن پژوهشی با عنوان اولویت‌بندی عوامل خانوادگی مؤثر در تربیت دینی فرزندان به این نتیجه رسیدند که تعلیم و تربیت در همه زمینه‌های آموزشی به صورت جامع، یکپارچه و متوازن و از طریق ارج نهادن به دستاوردهای علمی و تجربه‌های فرد در چارچوب معیارهای اسلامی صورت می‌پذیرد. همچنین از عوامل بیرونی اثرگذار بر آموزش و پرورش معنوی می‌توان به خانواده اشاره کرد. در اسلام پرورش فرزندان یکی از تکالیف والدین است. زیرا تربیت با جلب منافع و دفع زیان در طول حیات فرزندان زمینه رشد و تعالی آنان را فراهم می‌کند. در پژوهشی دیگر حاجی بابایی (۱۳۹۱) ضمن بررسی ویژگی‌های «مدرسه‌ای که دوست دارم» با توجه به سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش به این نتیجه رسید که عوامل متعددی می‌توانند بر آموزش و پرورش معنوی مؤثر واقع شوند. این عوامل شامل نظام حاکمیت، مدرسه، خانواده، رسانه‌ها و فناوری‌های نوین، معلم، دانش‌آموز و برنامه درسی هستند که نقش مهمی در تحول آموزش و پرورش و تبدیل آن به آموزش و پرورش معنوی دارند. حکومت هدایت‌گرانه، عادلانه و تربیت‌بیشترین نقش را در برپایی و تداوم حاکمیت معنوی دارد و از عوامل اثرگذار در حاکمیت معنوی آموزش و پرورش می‌توان به هدف‌گذاری، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت، ارزشیابی و اصلاح نظام تربیت رسمی اشاره کرد. همچنین وی بر نقش معلم به عنوان یک عامل درونی تاکید می‌کند. نباید از نقش مهم و اساسی معلم که گرداننده آموزش معنوی است، غافل شد. معلم نقش هدایت‌کننده و الگوی امین و بصیر در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، عبادی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. نصیری، ایزدی معز، فلاحی و شمخانی (۱۳۹۰) ضمن پژوهشی با عنوان درونی‌کردن ارزش‌های اسلامی در میان دانش‌آموزان از دیدگاه مریبان تربیتی به این نتیجه رسیدند که یکی از عوامل مؤثر بر آموزش و پرورش معنوی، فضای فیزیکی و محیط بصری مدارس است. فضای فیزیکی می‌توان باعث رغبت و تمایل دانش‌آموز به آموزش و

---

^۱. Cecero & Prout

ارزش‌های معنوی شود. معطر و خوشبو کردن نمازخانه و رنگ آمیزی شاد آن، تنظیف و تمیزی وضوخانه و نصب شعائر اسلامی بر فضای فیزیکی مدرسه می‌تواند کمک موثری به درونی‌شدن ارزش‌های اسلامی داشته باشد. امام جمعه (۱۳۸۲) ضمن پژوهشی با عنوان آموزش و پرورش در عصر اطلاعات گزارش کرد که فضای مجازی از عوامل تاثیرگذار بر تعلیم و تربیت است. چون که کاربرد روش‌های علمی در تعلیم و تربیت و ویژگی مشخص تربیت مدرن و امروزی است که موجب ایجاد تغییرات نسبتاً ثابتی در فرد می‌شود. در این سیستم فن‌آوری در خدمت تربیت معنوی قرار می‌گیرد و تربیت، انسان را به استفاده بهینه از فن‌آوری رهنمون می‌سازد. وسعت و سرعت ارتباطات در سطح جهان سبب شده که فرهنگ‌های گوناگون از یکدیگر متأثر شوند و امروزه با توجه به تهاجم فرهنگی، نظام آموزشی مسئولیت خطیری برای بکارگیری راهنمایی و هدایت صحیح تحولات فن‌آوری اطلاعات بر عهده دارد.

از یک سو در نظام آموزشی کشور ما و بیشتر کشورهای دنیا، برنامه درسی عمدتاً بر حیطه شناختی تاکید می‌شود و سایر حیطه‌ها از جمله حیطه معنوی مورد غفلت واقع شده است و از سوی دیگر در آموزش و پرورش کشور به‌ویژه در آموزش و پرورش مقطع ابتدایی توجهی به آموزش و پرورش معنوی نشده است، با اینکه از این مقطع در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به‌عنوان بخش مهمی از زندگی نهادی و اجتماعی دانش‌آموزان یاد شده است. در سند تحول بنیادین ذکر شده که مقطع ابتدایی، مقطعی اجتماعی و فرهنگی است که به‌عنوان مهمترین عامل انتقال، بسط و اعتلای فرهنگ در جامعه اسلامی ایران، مسئولیت آماده‌سازی دانش‌آموزان جهت تحقق مرتبه‌ای از حیات طیبه در همه ابعاد را بر عهده دارد. دستیابی به این مرتبه از آمادگی برای تکوین و تعالی پیوسته هویت دانش‌آموزان با تاکید بر وجوه مشترک انسانی، اسلامی و ایرانی ضمن ملاحظه ویژگی‌های فردی و غیرمشترک و نیز در راستای شکل‌گیری و اعتلای مداوم جامعه صالح اسلامی مستلزم آن است که تربیت‌یافتگان این مقاطع شایستگی‌های لازم برای درک مداوم خود و دیگران را بر اساس معیارهای نظام اسلامی کسب نمایند (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). امروزه موضوعات و رویکردهای متفاوت و نوین از پدیده جهانی شدن تا تحولات علمی و فناوری‌های جدید زمینه را برای ظهور دیدگاه‌های نو هموار کرده و آنها را فراتر از مرزهای ملی و در چارچوبی جهانی مطرح می‌سازند. وجود این دیدگاه‌ها همواره مثبت نیستند، دیدگاه‌های نوین به‌ویژه در مقوله آموزش و پرورش موجب شده

تا توجه به معنویت و روح کار کم‌رنگ شود و بیشتر به ظواهر امر توجه گردد. شکاف بین واقعیت‌های زندگی و آموزش‌های مدرسه‌ای، گرفتاری‌ها، شکست‌ها و سرخوردگی‌های دردآور و زحمت‌افزایی را ایجاد کرده است. موانع موجود بر سر راه آموزش و پرورش معنوی در کشور عبارتند از عدم سازگاری با تغییر، درک نکردن نقش آموزش و پرورش، تغییر ندادن شیوه یادگیری، مبارزه نکردن با مشکلات آموزش و پرورش، توجه نکردن به اهداف آموزش و پرورش نوین، بها ندادن به نقش معلم، انتخاب نکردن شیوه‌های بهتر در برنامه‌ریزی آموزش و پرورش، عدم توجه به انگیزه‌ها و ارزش‌ها و ارج نهادن به ارزش‌های اخلاقی و معنوی مورد پذیرش جامعه (صبوری خسروشاهی، ۱۳۸۹). همچنین خلأ معنویت به‌ویژه عدم توجه به کرامت کارکنان به‌عنوان یک انسان محیط‌های کاری را سرد، بی‌روح و بی‌معنا کرده است و امروزه ثابت شده است که معنویت بر رفتار مدیریتی مدیران و رفتار سایر اعضای سازمان مؤثر است (کسرائی و شکیبائی، ۱۳۹۶). با توجه به مطالب مطرح شده می‌توان گفت که لزوم نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی مشخص است و درباره نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی پژوهش‌های جامعی انجام نشده است و فقدان بررسی عوامل اثرگذار بر آن کاملاً احساس می‌شود. با شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی می‌توان گامی مؤثر در جهت ارتقای آموزش و پرورش برداشت. در نتیجه پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی انجام شد.

روش تحقیق

از آنجایی که پژوهش حاضر به دنبال شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی است، پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی و توصیفی - پیمایشی و روش اجرای آن ترکیبی (کمی و کیفی) بود. جامعه پژوهش خبرگان دانشگاهی، مدیران و معلمان آموزش و پرورش شهر تهران در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ بودند. نمونه در بخش کیفی ۲۰ نفر از متخصصان و در بخش کمی ۴۰۰ نفر از معلمان و مدیران بودند که با روش هدفمند انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و پرسشنامه بود. مصاحبه در اواخر زمستان سال ۱۳۹۵ انجام شد و در حین آن به جمع‌آوری نظرات در مورد شاخص‌های مناسب برای تعیین عوامل مؤثر بر نهادینه‌سازی آموزش و پرورش معنوی اقدام شد و عوامل اصلی و فرعی مورد نظر مورد بررسی قرار گرفت و نهایی شد. به طور میانگین زمان انجام مصاحبه حدود ۴۰ تا

۶۰ دقیقه به طول انجامید. برای تعیین شاخص‌های روانسنجی مصاحبه و به منظور اطمینان خاطر از دقیق بودن یافته‌ها از نظرات اساتید آشنا با این حوزه و متخصصان آموزش و پرورش که خبره و مطلع بودند، استفاده شد. همچنین به طور همزمان از مشارکت‌کنندگان در تحلیل و تفسیر داده‌ها کمک گرفته شد. برای تعیین پایایی مصاحبه از روش پایایی بین دو کدگذار استفاده شد و در مصاحبه با روش توافق درون موضوعی دو کدگذار از یک از اساتید مدیریت آموزشی آشنا به کدگذاری درخواست شد تا به‌عنوان کدگذار ثانویه در پژوهش مشارکت کند. در نهایت پژوهشگر با کمک این همکاری پژوهشی تعداد سه مصاحبه را کدگذاری کرد و درصد توافق درون موضوعی که به‌عنوان شاخص پایایی تحلیل به کار می‌رود $۷۵/۱$ درصد بدست آمد که این مقدار حاکی از پایایی مناسب است. همچنین شاخص‌های روانسنجی پرسشنامه ساخته شده بر اساس مطالعه پیشینه و مصاحبه نیز بررسی شد. روایی پرسشنامه با نظر متخصصان تأیید و پایایی آن با روش آلفای کرونباخ $۰/۸۳$ و با روش بازآزمایی $۰/۷۷$ محاسبه شد. پرسشنامه محقق ساخته نهاده‌ی نهاده‌ی آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی دارای ۸۲ گویه است که با استفاده از مقیاس پنج درجه‌ای لیکرت از یک تا پنج نمره‌گذاری می‌شود. برای شناسایی عوامل مؤثر بر نهاده‌ی نهاده‌ی آموزش و پرورش و تهیه پرسشنامه پس از مرور منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی، فیش‌برداری از اسناد آرشیوی و گفتگو و مصاحبه گروه‌های کانونی با تعدادی از صاحب‌نظران در زمینه آموزش و پرورش معنوی، مولفه‌های مهم شناسایی و فهرست شد. لازم به ذکر است که داده‌ها با روش تحلیل محتوا و تحلیل عاملی اکتشافی تحلیل شدند.

یافته‌ها

در این بخش داده‌ها مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرند. پیش از تحلیل داده‌ها مشخص شد که برخی داده‌ها گم شده یا به اصطلاح مفقوده وجود داشت، لذا برای رفع این مشکل از روش میانه برای جایگذاری مقادیر استفاده شد و تمامی داده‌های مفقوده با میانگین یعنی عدد سه جایگزین شدند. همچنین برای شناسایی داده‌های پرت از گراف باکس پلات استفاده شد که نتایج نشان داد هیچ داده پرتی وجود نداشت. برای شناسایی عوامل مؤثر بر نهاده‌ی نهاده‌ی آموزش و پرورش معنوی در مقطع ابتدایی مصاحبه با محور هفت سؤال ذکر شده در جدول ۱ انجام شد.

جدول ۱. سوال‌های مصاحبه برای شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مقطع ابتدایی

ردیف	سوال‌ها
۱	به نظر شما چه عواملی و چگونه می‌توانند بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی تأثیر داشته باشند؟
۲	تعریف شما از آموزش و پرورش معنوی چیست؟
۳	عوامل مؤثر بر نهادینه‌سازی آموزش و پرورش معنوی چیست؟
۴	ابعاد و مولفه‌های نهادینه‌سازی آموزش و پرورش معنوی چیست؟
۵	ویژگی‌های آموزش و پرورش معنوی چیست؟
۶	عوامل بازدارنده و تسهیل‌کننده ارتقای آموزش و پرورش معنوی چیست؟
۷	راهکارهای پیشنهادی شما در خصوص ارتقای آموزش و پرورش معنوی چیست؟

پس از مصاحبه پاسخ‌ها توسط پژوهشگر و دو نفر از متخصصان آمار تحلیل شد. برخی مصاحبه‌شوندگان به برخی سوال‌ها پاسخ ندادند و برخی در پاسخ به یک سؤال به چند عامل اشاره کردند. بنابراین در نتیجه مصاحبه با خبرگان ۹۸ شاخص برای نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی شناسایی شد. برای شناسایی مولفه‌ها با روش تحلیل عاملی اکتشافی، ابتدا پیش‌فرض‌های این روش بررسی شد. نتایج نشان داد که شاخص KMO بزرگ‌تر از ۰/۶ بود که حاکی از کفایت نمونه می‌باشد. همچنین آزمون بارتلت در سطح ۰/۰۰۱ معنادار بود. در نتیجه شرایط برای استفاده از تحلیل عاملی وجود دارد. جدول اشتراکات برای همه شاخص‌ها بالای ۰/۵ بود، لذا هیچ شاخصی حذف نشد و نتایج تحلیل عاملی برای تبیین واریانس مولفه‌های استخراج‌شده در جدول ۲ ارائه شد.

جدول ۲. نتایج تحلیل عاملی برای تبیین واریانس مولفه‌های استخراج‌شده نهادینه کردن آموزش و پرورش

معنوی در مقطع ابتدایی									
شاخص‌ها	مقادیر ویژه اولیه			مجموع مربع بارهای استخراج‌شده			مجموع مربع بارهای چرخش‌یافته		
	کل	واریانس	درصد تجمعی	کل	واریانس	درصد تجمعی	کل	واریانس	درصد تجمعی
۱	۱۵,۹۹	۱۹,۵	۱۹,۵	۱۵,۹۹	۱۹,۵	۱۹,۵	۱۵,۹۹	۱۹,۵	۱۹,۵
۲	۶,۰۵۵	۷,۳۸۴	۲۶,۸۸۴	۶,۰۵۵	۷,۳۸۴	۲۶,۸۸۴	۶,۰۵۵	۷,۳۸۴	۲۶,۸۸۴
۳	۳,۴۶۷	۴,۲۲۷	۳۱,۱۱۱	۳,۴۶۷	۴,۲۲۷	۳۱,۱۱۱	۳,۴۶۷	۴,۲۲۷	۳۱,۱۱۱
۴	۳,۰۴۵	۳,۷۱۴	۳۴,۸۲۵	۳,۰۴۵	۳,۷۱۴	۳۴,۸۲۵	۳,۰۴۵	۳,۷۱۴	۳۴,۸۲۵
۵	۲,۷۸۱	۳,۳۹۲	۳۸,۲۱۷	۲,۷۸۱	۳,۳۹۲	۳۸,۲۱۷	۲,۷۸۱	۳,۳۹۲	۳۸,۲۱۷
۶	۲,۱۶۶	۲,۶۴۱	۴۰,۸۵۸	۲,۱۶۶	۲,۶۴۱	۴۰,۸۵۸	۲,۱۶۶	۲,۶۴۱	۴۰,۸۵۸
۷	۱,۹۵۶	۲,۳۸۶	۴۳,۲۴۳	۱,۹۵۶	۲,۳۸۶	۴۳,۲۴۳	۱,۹۵۶	۲,۳۸۶	۴۳,۲۴۳
۸	۱,۸۸۳	۲,۲۹۷	۴۵,۵۴	۱,۸۸۳	۲,۲۹۷	۴۵,۵۴	۱,۸۸۳	۲,۲۹۷	۴۵,۵۴
۹	۰,۹۹۴	۱,۲۱۳	۴۶,۷۵۳						
۱۰	۰,۹۷	۱,۱۸۳	۴۷,۹۳۶						
...									
۸۱	۰,۱۰۶	۰,۱۳	۹۹,۸۹۲						
۸۲	۰,۰۸۸	۰,۱۰۸	۱۰۰						

با توجه به نتایج جدول فوق، هشت شاخص اول دارای مقادیر ویژه بزرگتر از یک هستند و در تحلیل باقی می‌مانند. این عوامل تقریباً ۴۶ درصد از واریانس مولفه‌های مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی را تبیین می‌کنند. همچنین برای بررسی روابط بین متغیرها و نیز دستیابی به تعاریف عامل‌ها، ضرایب بالاتر از ۰/۴ حفظ و ضرایب کمتر از ۰/۴ حذف شدند. ضرایب کمتر از ۰/۴ به عنوان عامل تصادفی و خطا در نظر گرفته شد. علاوه بر آن نمودار سنگریزه نیز موید نتایج بود، لذا نتایج تحلیل عاملی برای شناسایی عوامل، مولفه‌ها، تعداد شاخص و بار عاملی مولفه‌های مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی در جدول ۳ ارائه شد.

جدول ۳. نتایج تحلیل عاملی برای شناسایی عوامل، مولفه‌ها، تعداد شاخص و بار عاملی مولفه‌های مؤثر بر

نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی

عوامل	مولفه‌ها	تعداد شاخص	بار عاملی مولفه‌ها
عامل درونی	مدیریت توانمند و آگاه	۸	۰/۵۷
	فضا و امکانات	۱۰	۰/۶۹
	معلم	۱۹	۰/۷۸
	برنامه درسی	۱۰	۰/۶۰
عامل بیرونی	حاکمیت اسلامی	۱۰	۰/۵۸
	خانواده	۹	۰/۶۶
	رسانه	۹	۰/۷۰
	نهادهای غیردولتی	۷	۰/۵۵

با توجه به نتایج جدول فوق، عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی شامل دو عامل درونی و بیرونی بود که عامل درونی دارای مولفه‌های مدیریت توانمند و آگاه، فضا و امکانات، معلم و برنامه درسی و عامل بیرونی دارای مولفه‌های حاکمیت اسلامی، خانواده، رسانه و نهادهای غیردولتی است. از آنجایی که بار عاملی همه مولفه‌ها بالاتر از ۰/۵۰ است، همه آنها در سطح کوچکتر از ۰/۰۵ معنادار هستند. همچنین از میان مولفه‌های عامل درونی مؤلفه معلم با بار عاملی ۰/۷۸ و از میان مولفه‌های عامل بیرونی مؤلفه رسانه با بار عاملی ۰/۷۰ بیشترین تأثیر و از میان مولفه‌های عامل درونی مؤلفه مدیریت توانمند و آگاه با بار عاملی ۰/۷۰ و از میان مولفه‌های عامل بیرونی مؤلفه نهادهای غیردولتی با بار عاملی ۰/۵۵ کمترین تأثیر را بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی دارند.

بحث و نتیجه‌گیری

آموزش و پرورش بخشی از جامعه و اولین نهادی است که افراد آموزش‌های رسمی را دریافت

می‌کنند. در این میان مدارس معرف یک سیستم اجتماعی پیچیده دارای ویژگی‌های منحصر به فرد هستند. مدارس و نظام‌های آموزشی در صورتی مؤثر هستند که دائماً با جامعه در حال تعامل باشند. چنین مدارس و نظام‌هایی نیازهای دانش‌آموز و به تبع آن خانواده و جامعه را برآورده می‌کنند و از طرف دیگر درخواست‌ها و انتظاراتی از آنان دارد که به واسطه این انتظارات و با تحقق آنها عملکرد مدرسه بهبود یافته و حصول به اهداف در سطوح بالای کیفیت امکان‌پذیر می‌شود. آنچه در این مدرسه پیش‌بینی، برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود، تربیت دانش‌آموز به‌عنوان یک فرد در خانواده و جامعه و آماده نمودن وی برای زندگی در حال و آینده است. همچنین ساماندهی مداوم زمینه‌های تربیتی در فضا مدرسه در گرو تغییرات هویتی کلیه عوامل تربیت اعم از مدیر، معلم و دیگر عواملی (مانند خانواده، رسانه و نهادهای غیردولتی) است که به نوعی با دانش‌آموزان سروکار دارند و ارتقای پیوسته مراتب وجودی آنان و نیز ساماندهی مداوم روابط و ساختارها و شکل‌گیری فرهنگ سازمانی مدرسه بر اساس نظام معیار است. در چنین فضایی برنامه‌ها در عین سازمان‌یافتگی مملو از فرصت‌های گزینش، ترجیح و انتخاب آزادانه و آگاهانه است، به طوری که هر یک از دانش‌آموزان بر اساس استعدادها و توانایی‌های خود از فرصت‌های متنوع تربیت معنوی برای درک و اصلاح مداوم موقعیت خود بر اساس نظام معیار برخوردار شود. برنامه‌ریزی و تدارک فرصت‌های تربیتی با رعایت ویژگی هر یک از مراحل تربیت و با مشارکت ارکان تربیت صورت می‌گیرد. بنابراین پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی انجام شد.

به طور کلی یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که عوامل مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی به دو دسته عوامل درونی و عوامل بیرونی تقسیم می‌شوند. عامل درونی دارای مولفه‌های مدیریت توانمند و آگاه، فضا و امکانات، معلم و برنامه درسی و عامل بیرونی دارای مولفه‌های حاکمیت اسلامی، خانواده، رسانه و نهادهای غیردولتی بود. این یافته‌ها از جهاتی با یافته پژوهش‌های قبلی در این زمینه همسو بود. تاکنی و همکاران (۲۰۱۷) بر نقش مدیر و مدرسه در نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی تاکید کردند. کیم و همکاران (۲۰۱۶) ضمن پژوهشی بر نقش خانواده در معنویت اشاره کردند. در پژوهشی دیگر کوری و مک کالوم (۲۰۱۶) به تأثیر حاکمیت بر آموزش معنویت تاکید کردند فیدورو (۲۰۱۵) ضمن پژوهشی به نقش رسانه‌ها در ایجاد افکار مذهبی و افکار ضدمذهبی اشاره کردند. ککرو و پرات (۲۰۱۱) ضمن پژوهشی

گزارش کردند که معنویت ارتباط عمیقی با فضائل انسانی مانند مهربانی، بخشندگی و شفقت دارد و به لحاظ سلامت باعث کاهش اضطراب و احساس تنهایی و افزایش عزت نفس، توانایی ارتباط و شایستگی روانی می‌گردد. همچنین فضل‌الله قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۴) ضمن پژوهشی بر نقش خانواده و عوامل خانوادگی بر تربیت دینی فرزندان تاکید کردند. در پژوهشی دیگر حاجی بابایی (۱۳۹۱) بر نقش عوامل متعددی در آموزش و پرورش معنوی تاکید کرد. این عوامل شامل نظام حاکمیت، مدرسه، خانواده، رسانه‌ها و فناوری‌های نوین، معلم، دانش‌آموز و برنامه درسی بودند. نصیری و همکاران (۱۳۹۰) بر نقش فضای فیزیکی و محیط بصری مدارس بر آموزش و پرورش معنوی تاکید کرد. امام جمعه (۱۳۸۲) ضمن پژوهشی بر نقش فضای مجازی و رسانه در تعلیم و تربیت معنوی اشاره کرد.

از عوامل درونی مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی می‌توان به مولفه‌های مدیریت توانمند و آگاه، فضا و امکانات، معلم و برنامه درسی اشاره کرد. مهم‌ترین مؤلفه معلم است. در نتیجه بهبود دانش، تخصص، نگرش و مهارت معلمان در مدارس نه تنها می‌تواند منجر به بهسازی و بالندگی آنها گردد، بلکه می‌تواند زیرساخت‌های لازم برای تعلیم و تربیت معنوی دانش‌آموزان را فراهم سازد. معلم نقش مهمی در زمینه‌سازی آموزش و تحقق تربیت دینی دارد. معلم قادر به تشخیص قابلیت‌ها و نقاط قوت و ضعف خود است و می‌تواند سطح بلوغ فکری و روانی خود را ارتقا دهد و برنامه‌های آموزشی و تربیتی خود را به گونه‌ای سازماندهی نماید تا زمینه برای رشد و توسعه ظرفیت‌های وجودی و دستیابی دانش‌آموزان به مراتب حیات طیبه فراهم شود. معلمان از نظر جسمی، دانش و مهارت حرفه‌ای در سطح بالا قرار داشته و دائم مورد سنجش صلاحیت‌های حرفه‌ای قرار می‌گیرند و استخدام آنان منوط به داشتن آمادگی در حد مناسب است. مؤلفه مؤثر دیگر فضا و امکانات است. سالم‌سازی فضا و با نشاط نمودن آن ضمن اینکه موجب لذت‌بخش نمودن محیط واحد آموزشی برای فراگیران می‌گردد. از شاخصه‌های این عامل که رعایت استانداردهای آن الزامی است می‌توان به توجه به مجتمع‌های آموزشی شامل فضای تفکیک شده که همه دوره‌های تحصیلی آموزش رسمی و عمومی را دربرمی‌گیرد اشاره کرد. نکته دیگر که باید مورد توجه قرار گیرد رعایت اصول معماری ایرانی-اسلامی و طراحی شهری، فناوری ساخت و مدیریت فنی و مهندسی و همچنین توجه به شرایط روحی، جنسیتی، سنتی، اقلیمی، برنامه‌های آموزشی و درسی، زیباسازی، با

نشاطسازی و تنوع فعالیت‌های آموزشی، تربیتی و ورزشی است. مؤلفه مؤثر دیگر برنامه درسی است. در نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی نباید از تاثیرگذاری برنامه درسی غافل شد. برنامه درسی قلب نظام آموزشی است که می‌تواند زمینه، فرصت‌های مناسب، محتوی و نیز روش‌های مفیدی را برای پرورش و اعتلای همه‌جانبه افراد فراهم نماید. برنامه درسی مناسب و آموزش با کیفیت آن موجب ارتقای نگرش‌های معنوی در دانش‌آموزان می‌شود. آخرین مؤلفه مؤثر مدیریت توانمند و آگاه است. مدیر توانمند و آگاه دارای دیدی کلی‌نگر، علاقه‌مند به تغییر و هدایت‌گر متناسب با شرایط، دارای کارایی شخصی و میان‌فردی بالا، با اخلاق و شفاف در اجرای امور و ارتباطات، تقویت‌کننده مشارکت‌پذیری افراد و هدایت‌گر فعالیت‌ها تا رسیدن به اهداف در سطوح عالی است. وی علاوه بر اقتدار قانونی دارای اقتدای معنوی است و با مهارت‌های مختلف در هدایت بحران، زمان، مشارکت و آموزش با اقتضائات محیط کاملاً آشناست. چنین مدیری تنها به دلیل داشتن تجربه مدیریت انتخاب نشده است، بلکه بر اساس ملاک‌ها و صلاحیت‌های از پیش تعیین‌شده و در یک فرایند عادلانه انتخاب و گزینش شده است و از این رو الگویی مناسب در تربیت دینی محسوب می‌شود.

همچنین از عوامل بیرونی مؤثر بر نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی در مدارس ابتدایی می‌توان به مولفه‌های حاکمیت اسلامی، خانواده، رسانه و نهادهای غیردولتی اشاره کرد. مهم‌ترین مؤلفه رسانه است. امروزه به دلیل پیشرفت پرشتاب بشر و از بین رفت مرزهای ارتباطی و اطلاعاتی، رسانه نقش فعالی در تمام زمینه‌ها ایفا می‌کند. در واقع رسانه یکی از ابزارهای مؤثر و مفید در شناساندن ارزش‌ها و هنجارهای جامعه است و می‌تواند در ترویج افکار مذهبی و معنوی و یا غیرمذهبی تأثیر زیادی داشته باشد. جایگاه رسانه و فناوری‌های ارتباطی بسیار مهم است، به طوری که باید با بهره‌گیری هوشمندانه از آنها و مواجهه فعال و آگاهانه جهت پیشگیری و کنترل آثار و پیامدهای نامطلوب آن اقدام کرد. در کنار رسانه باید به اهمیت وجود فن‌آوری اطلاعات اشاره کرد. چون که در دنیای کنونی به مدد رشد و توسعه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات امکان آموزش مادام‌العمر، برابری فرصت‌های آموزش، آموزش در هر مکان و زمان، تسهیل دسترسی به محتوای جدیدتر و جهانی فراهم آمده است و می‌توان از این رویکرد در راستای آموزش و بهسازی تعلیم و تربیت معنوی استفاده کرد. مؤلفه مؤثر دیگر خانواده است. نقش و جایگاه خانواده به‌ویژه والدین در تحقق حق تربیت معنوی فرزندان در

تمامی سطوح و انواع تربیت یکسان نیست. تردیدی نیست که این نقش به سبب شرایط رشدی کودکان در سنین نخستین زندگی حساس‌تر و ضروری‌تر است، اما با توجه به پیچیدگی‌های فرایند تربیت معنوی و تخصصی بودن آن در عصر حاضر به‌ویژه در تربیت رسمی، خانواده‌ها نمی‌توانند به تنهایی این وظیفه خطیر اجتماعی را بر عهده گیرند. مؤلفه مؤثر دیگر حاکمیت اسلامی است. حاکمیت یکی از عوامل مؤثر در نهادینه کردن آموزش و پرورش معنوی است که دولت باید پایش و نظارت جدی بر اجرای آن داشته باشد تا همه افراد جامعه به دور از تبعیض از آن برخوردار شوند. اگر برخی از افراد جامعه امکانات مادی یا توانایی‌های جسمی و فکری لازم را برای بهره‌مندی از حقوق مذکور نداشته باشند، دولت مکلف است شرایط مناسبی برای آنها ایجاد کند و حمایت‌های بیشتری از حقوق آنها به عمل آورد. بر این اساس جنبه اجتماعی حق بر تربیت رسمی ایجاب می‌کند دولت پایش آن را در جامعه به‌عنوان یک حق اجتماعی بر عهده گیرد که این وظیفه شامل طیف گسترده‌ای از فرایندها و فعالیت‌ها مانند هدف‌گذاری، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت، ارزشیابی و اصلاح نظام تربیت رسمی می‌شود. آخرین مؤلفه مؤثر نهادهای غیردولتی است. برخی از نهادهای غیردولتی ارتباط و تعامل دوسویه با آموزش و پرورش دارند و حتی گاهی این نهادها عهده‌دار تأمین نیازهای آموزشی و پرورشی دانش‌آموزان می‌شوند که این امر لزوم توجه به برنامه‌های آموزشی آنان را دوچندان می‌کند. چون که در درجه اول و طبق برنامه تحول آموزش و پرورش ابتدا باید به تربیت و پرورش فرد اهمیت داد و بعد اقدام به آموزش کرد. این نهادها با عملکرد آگاهانه خود و شناخت شرایط مدرسه باید به ارائه برنامه‌هایی مبتنی بر اعتقاد و ارزش‌های مورد قبول مدرسه همت گمارند و در این راه مدرسه و نظام آموزش و پرورش را یاری کنند.

منابع

- امام جمعه، طیبه. (۱۳۸۲). آموزش و پرورش در عصر اطلاعات. *مجله فن‌آوری آموزشی*، ۱۶۳، ۳۳-۲۵.
- امیری، مهدی و گورکانی، فاطمه. (۱۳۹۶). رابطه بین رهبری معنوی و عدالت سازمانی ادراک‌شده مبتنی بر میانجی‌گری جو سازمانی. *فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی*، ۱۱(۳)، ۳۰-۹.
- بولهری، جعفر، دوس‌علی‌وند، هدی و میرزایی، مصلح. (۱۳۹۲). رویکرد معنوی در آموزش پزشکی و علوم انسانی. *مجله اخلاق پزشکی*، ۲۰(۲۲)، ۱۲۶-۱۰۱.
- حاجی بابایی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). ویژگی‌های «مدرسه‌ای که دوست دارم» با توجه به سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۱۱(۴۲)، ۷۴-۵۱.

- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰). تهران: انتشارات آموزش و پرورش.
- صبوری خسروشاهی، حبیب. (۱۳۸۹). آموزش و پرورش در عصر جهانی شدن؛ چالش و راهبردهای مواجهه با آن. **فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی**، (۱)، ۱۹۶-۱۵۳.
- عباسی، ابراهیم و رشیدی، عزیز. (۱۳۹۱). بررسی تأثیر اجرای دوره‌های آموزشی بر عملکرد کارکنان سازمان تأمین اجتماعی. **فرایند مدیریت و توسعه**، (۳)، ۱۴۳-۱۲۱.
- فضل‌اللهی قمشی، سیف‌الله و ملکی توانا، منصوره. (۱۳۹۳). اولویت‌بندی عوامل خانوادگی مؤثر در تربیت دینی فرزندان. **مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، (۲۵)، ۱۱۸-۱۰۷.
- قاسم‌پور دهاقانی، علی و نصر اصفهانی، احمد. (۱۳۹۱). رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی. **مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، (۱۳)، ۹۲-۷۱.
- کسرائی، سهیلا و شکیبائی، زهره. (۱۳۹۶). بررسی نقش میانجی رفتار شهروندی سازمانی معلمان در رابطه بین رهبری معنوی مدیران با انگیزش تحصیلی دانش‌آموزان. **فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی**، (۳)، ۱۴۳-۱۲۷.
- نصیری، فخرالسادات؛ ایزدی معز، شیرین؛ فلاحی، احمدحسین و شمخانی، اژدر. (۱۳۹۰). درونی کردن ارزش‌های اسلامی در میان دانش‌آموزان از دیدگاه مریبان تربیتی. **نشریه مهندسی فرهنگی**، (۵۷)۶ و (۵۸)، ۸۵-۷۴.
- Burkhart, L., Schmidt, W. (2012). Measuring effectiveness of a spiritual care pedagogy in nursing education. **Journal of Professional Nursing**, 28(5), 315-321.
- Cecero, J., & Prout T. A. (2011). Measuring faculty spirituality and its relationship to teaching style. **Religion and Education**, 38(2), 54-67.
- Cone, P. H., & Giske, T. (2018). Integrating spiritual care into nursing education and practice: Strategies utilizing open journey theory. **Nurse Education Today**, 71, 22-25.
- Cronje, F. J., Sommers, L. S., Faulkner, J. K., Meintjes, W. A. J., VanWijk, C. H., & Turner, R. P. (2017). Effect of a faith-based education program on self-assessed physical, mental and spiritual (religious) health parameters. **Journal of Religion and Health**, 56(1), 89-108.
- Curry, J., & McCallum, M. (2016). Spiritual care education and rural systems in swan river. **Journal of Pastoral Care & Counseling**, 70(1), 53-62.
- Fedorov, A. (2015). Theological media literacy education and hermeneutic analysis of soviet audiovisual anti-religious media texts in students' classroom. **European Journal of Contemporary Education**, 13(3), 178-186.
- Holmes, C. (2018). Stakeholder views on the role of spiritual care in Australian hospitals: An exploratory study. **Health Policy**, 122(4), 389-395.
- Kim, S. S., Kim-Godwin, Y. S., & Koenig, H. G. (2016). Family spirituality and family health among Korean-American elderly couples. **Journal of religion and health**, 55(2), 729-746.
- Lawson, C., Pati, S., Green, J., Messina, G., Stromberg, A., & et al. (2017). Development of an international comorbidity education framework. **Nurse**

Education Today, 55, 82-89.

Libster, M. M. (2018). Spiritual formation, secularization, and reform of professional nursing and education in antebellum America. **Journal of Professional Nursing**, 34(1), 47-53.

Tackney, C. T., Chappell, S., Harris, D., Pavlovich, K., Egel, E., & et al. (2017). Management, spirituality, and religion (MSR) ways and means: a paper to encourage quality research. **Journal of Management, Spirituality & Religion**, 21, 1-10.

Wu, L., Tseng, H., & Liao, Y. (2016). Nurse education and willingness to provide spiritual care. **Nurse Education Today**, 38, 36-41.